

Když výzkum, tak skrytý: Serpentinami formalizované etiky*

Ondřej Hejnal a Lubomír Lupták

Research? Then keep it hidden: the labyrinth of formalized ethics

Abstract:

We present a discussion of the ethical and practical problems related to participative research on power relations in contemporary societies. The discussion is based upon our experience in two seemingly different fields: the central bureaucratic institutions overseeing and producing an expanding security agenda, and the homeless in a middle-sized town. Exploring the similarities between the ethical and methodological problems encountered during our research, and attempting to compare the strategies we used to overcome them, we argue that the ever-growing disciplinary complex of formalized procedures, codes and rules of ethical research may represent some of the core obstacles preventing meaningful (and ethical) activity within the research field. Formalized ethics may thus be interpreted as a functional part of the gatekeeping infrastructure prohibiting critical research on contemporary power relations.

Keywords: participative research, research ethics, formalism, bureaucratic field, homeless, insecurity community, power relations

1. Úvod: základní teze

Ve společenských vědách se již několik desítek let vede ohnivá debata ohledně etických předpokladů participativního výzkumu, resp. zúčastněného pozorování.¹ V posledních desetiletích se však do praxe některých společenských věd postupně vplížila celá škála změn, která – soudě dle stavu debaty na stránkách odborných časopisů – ne zcela reflektuje její průběh a závěry. Tyto změny šly zpravidla směrem k formalizaci a byrokratizaci etické reflexe, přijímání nových etických kodexů spojených s expanzí a etablováním

---

* Tento text vznikl s podporou grantu SGS-2013-078 (Marginalita v České republice: Kultura, metafory, ne/bezpečnost).

1 Viz například debatu na stránkách časopisu *Social Problems* (14/4) (Mills 1967; Denzin 1968; Rainwater a Pittman 1967; Seeley 1967). Pozdější vývoj debaty viz zejména Dingwall (1980), Homan (1980), Bulmer (1980), Bosisis (1988), Herrera (1999). V posledních desetiletích viz zejména Small (2001), debatu k textu K. D. Haggertyho „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics“ (2004) na stránkách *Qualitative Sociology* (Becker 2004; Bosk 2004), současné problémy spojené s výzkumnou etikou a její institucionální podobou viz například Lugosi (2006), Taylor – Patterson (2010) a zvláštní číslo *Qualitative Sociology* (23/3) „Ethics Beyond the IRB“, zejména González-López (2011), Rupp – Taylor (2011) a Barton (2011).

nových institucionálních orgánů regulujících a dohlížejících na etiku výzkumu.² Z těchto změn plyne transformace preferovaných výzkumných procedur a rolí, které může badatel v rámci sociálního výzkumu zaujmout. Předpokládáme, že tyto změny zároveň nastolují soubor nereflektovaných předpokladů o povaze zkoumaných objektů, vztahu výzkumníka k nim, stejně jako o povaze výzkumu jako procesu. Tyto předpoklady se dají zachytit v podobě ideálně-typického „modernizovaného“ výzkumníka jakožto produktu transformovaných institucionálních mechanismů, orgánů a jejich vědění, který vstupuje do sociálního výzkumu ze specifických pozic a s vlastním arzenálem preferovaných i zapovězených cílů, postupů a rutin.

V následujících kapitolách bychom rádi poukázali na některé znepokojivé dopady výše uvedených transformací na praxi sociálního výzkumu, a to na základě zkušeností z dvou, na první pohled velmi odlišných, participativních výzkumů mocenských vztahů v postsocialistickém prostoru. Ústřední teze naší argumentace jsou následovné:

1. Formalizace etické reflexe výzkumníka a její postupné přenášení na institucionální tělesa vede k její devalvaci na pouhou byrokratickou proceduru.

2. Byrokratizace etiky výzkumu nastoluje soubor předpokladů o povaze výzkumu, výzkumníka a společnosti, které jsou v příkrém rozporu s vývojem v rámci společenských věd (nejméně) v posledním půlstoletí.

3. Byrokratizace výzkumné etiky de facto znemožňuje přímý výzkum mocenských institucí a stává se tak významnou překážkou při snaze o porozumění a vysvětlení fungování současné společnosti.

Na základě naší argumentace navrhneme několik změn týkajících se preferovaných výzkumných procedur a rolí v rámci participativního výzkumu, způsobu a účelu etické reflexe a vztahu výzkumníka k jeho terénu. Nejprve tedy stručně představíme terény, v nichž jsme se pohybovali a čerpali výzkumné zkušenosti, které nás přiměly k napsání tohoto textu. Pak se budeme věnovat obecným možnostem participativního výzkumu, základním výzkumným strategiím, rolím a specifickým vztahům mezi výzkumníkem a zkoumanými. Následně se pokusíme načrtnout základní principy výzkumu podle zásad formalizované etiky. Ty vzápětí podrobíme naší kritice z etické i praktické perspektivy, abychom mohli navrhnout odlišnou vstupní pozici pro participativní výzkum a na ni navazující výzkumné strategie, jež nebudou tolik postiženy problémy etického formalismu.

2. Představení terénů

Výhrady, jež plánujeme v tomto textu vznést, vznikly v důsledku našich výzkumných zkušeností a jejich překvapivého a mnohorozměrného nesouladu s tím, co bývá výše zmiňovanými kodexy či příručkami nastolováno jako zásady výzkumné etiky. Naše výzkumy

---

2 Pro ilustraci například kodexy BSA (2004), ASA (1999), AAA (2009), TCPS (2010), lokální MŠMT ČR (2005) nebo etické příručky Israel – Hay (2006) či Macfarlane (2008).

se zároveň odehrály v terénech, o nichž nemožno říci, že by byly přítomností výzkumníků nějak zvlášť zatíženy. Proto pokládáme za vhodné stručně nastínit charakter našich výzkumů a terénů pro případ, že by problémy, s nimiž jsme se setkali, měly být specifické pro tyto typy terénů/výzkumů.

Prvním terénem pro nás byly centrální mocenské byrokratické instituce, konkrétně tzv. silové rezorty, tj. instituce, které je možné smysluplně nahlížet jako centra produkce dominantních diskurzů, centra legitimizace a realizace mocenských vztahů regulujících dnešní společnosti. Skupiny expertů obývajících a tvořících tato místa a instituce jsme nahlíželi jako klíčové aktéry a objekty topologie byrokratického pole (srov. Bourdieu 1994; Bourdieu a Wacquant 1996), tj. sociálního pole, ve kterém se odehrávají rozhodující souboje o definice veřejných statků, jejich klasifikaci, distribuci, o kategorizaci jejich příjemců a ne-příjemců. V centru našeho zájmu byl jeden rozměr tohoto pole, který v posledních letech zaznamenal výraznou expanzi, totiž bezpečnost, a ti, již disponují privilegovaným přístupem k vědění spojenému s tímto rozměrem, tedy bezpečnostní experti operující v kontextu postsocialismu (srov. Lupták 2010, 2011; Bigo a Tsoukala 2008; Bigo 2008). Předpokládali jsme, že tato kategorie expertního vědění sehrává významnou roli jak v praktické politice³, tak při tvorbě symbolických světů a kulturně signifikantních kategorií, tj. při naplňování významotvorných a klasifikačních funkcí státních struktur (srov. Wacquant 2009; Walach a Kupka 2013; Krčál 2012; Krčál a Naxera 2011).

Už od počátku výzkumu bylo zřejmé, že byrokratický terén je v postsocialistickém kontextu prakticky neposkrvněn přítomností terénního výzkumníka, a zcela zřejmé také byly i některé důvody – především faktická nemožnost do tohoto terénu proniknout otevřeným, „oficiálním“ způsobem. Objem a spektrum „gatekeepers“ do tohoto terénu je mimořádně vysoký, prakticky každá organizační složka představuje potenciálně nepřekonatelnou překážku a pravděpodobnost jejich překonání se blíží nule, pokud výzkumník nemá k dispozici zvláštní možnosti vstupu vyhrazené pro bývalé „insidery“ (srov. Hannerz 2012). Když pomineme možnost zanechání neprobádaného výzkumného terénu, jako jediný realizovatelný způsob průniku do terénu (a strategie udržení se v něm) se jevil skrytý a poloskrutý „insiderský“ výzkum, což se však (později) ukázalo jako varianta, která je daleko za hranicemi možností poskytovaných autoritami formalizované etiky. Tento výzkum se dokonce stal myslitelným a možným až potom, co byly doslova na hlavu postaveny některé její zásady, rutiny a strategie.

Ve druhém terénu jsme se zaměřili na bezdomoveckou skupinu ve středně velkém českém městě (Hejnal 2011, 2012, 2013).⁴ Přestože prvotním záměrem byla deskripce

---

3 Například při obhajování konkrétních forem a toků redistribuce veřejných prostředků, v soubojích o kompetence a personál, při legitimizaci partikulárních politických opatření, či při přesměrovávání pozornosti od korupčních kauz (srov. Naxera 2012).

4 Z etických důvodů je název lokality anonymizován.

a explanace subsistenčních praktik bezdomovců, probíhající terénní výzkum se mimo jiné stočil na (a) percepci represivních strategií dominantních mocenských institucí ze strany bezdomovců a (b) bezdomoveckou reakci/adaptaci na tyto strategie vytlačování. Dohlížet a trestat – to jsou dva hlavní, byť nikoli jediné atributy řešení problematiky bezdomovectví (Mitchell 2003; Sibley 1995; Wacquant 2009; Mertl 2013). Koneckonců část bezdomovecké populace je starostou města nazývána „klienti represe“.

Bezdomovce lze tudíž v tomto kontextu pojímat jako produkt mocenských soubojů o definování světa, jako jednu z mnoha kategorií (ne)bezpečnostní mytologie pomáhající při zrcadlové konstrukci obrazu „normálních občanů“ a zároveň vedlejšího produktu mechanismů postsocialistické lokalizace neoliberálního vládnutí (Lupták 2011, 14), který si z povahy své „nenormálnosti“ a neochoty spolupracovat nezaslouží pomoc. Jsou to kategorie jedinců, které nevzbuzují soucit – tzv. undeserving poor (Mareš 2000, 288; Toušek 2009a). V českém prostředí se pro ně vžil termín „sociálně nepřizpůsobivý“ – pojem, jehož jediná hodnota je ideologická. Dokonale totiž zakrývá povahu nerovnosti. Pokouší se sugerovat dojem, že sociální problémy v české i slovenské společnosti tkví pouze a jen v maladaptaci některých jedinců či skupin. Metaforický rámec, který je tímto pojmem nastolován, strukturuje i dominantně represivní arzenál strategií, které jsou vůči těmto jedincům a skupinám využíváné anebo využitelné. Rovněž i tento terén není příliš „zabydlen“ českými sociálními vědci, přestože se, doufejme, blýská na lepší časy.⁵

3. Virtuální objekt formalizované etiky: Mirek Dušín, babylonská rybka a Spock

Účelem tohoto textu není prezentovat výsledky našeho výzkumu, ale prodiskutovat a interpretovat problémy spjaté s praktickými stránkami procesu zúčastněného pozorování. Tyto problémy se budou dotýkat *etického a metodologického formalismu*, který se prozatím (naštěstí) v českém a slovenském prostředí do plné míry (představované praxi etických komisí schvalujících návrhy výzkumných projektů) neprosadil, i když je explicitně zmiňován jako žádoucí v některých materiálech MŠMT ČR (2005). Proti tomuto „virtuálnímu objektu“ (Lefèbvre 2003, 3) či „slaměnému panákoví“ se chceme vymezit. Existuje totiž inherentní rozpor mezi formalizovanými postupy a terénním výzkumem jako takovým. Domníváme se, že (a) aktivní či kompletní participace (Spradley 1980) ve výzkumném terénu je de facto dominantně skrytá; (b) neutrální výzkum znemožňuje přístup do některých terénů a (c) striktní etický a metodologický formalismus neodpovídá heterogenitě výzkumných kontextů a situací. Zároveň spatřujeme nebetyčný rozdíl mezi výzkumem „mocných“ a „bezmocných“.

Participativní výzkumy lze typologizovat podle dvou souvisejících os. První tvoří extrémny výzkumu neutrálního a angažovaného, druhá pak výzkumu otevřeného a skrytého.

---

5 Viz například Vašát 2012a; Vašát 2012b; Toušek 2009b; Holpuch 2011; Růžička 2011; Toušek a Strnadová v tisku.

Konkrétní praxe zúčastněného pozorování a jeho jednotlivých fází zpravidla umísťuje badatele do některého ze čtyř kvadrantů. Tuto metodologicko-etickou situovanost badatele většinou ovlivňuje konkrétní kontext výzkumných situací. Z toho mimo jiné vyplývá, že ji nelze úplně přesně určit předem, tj. před samotným výzkumem. Platí přitom, že zásady formalizované etiky, přítomné v různých příručkách a kodexech, jsou plně na straně otevřeného a silně neutrálního výzkumu.

Formalizovaná etika zahrnuje několik vzájemně propojených (formálních a byrokratických) procedur: (a) etické komise ne/schvalující výzkumný záměr; (b) formální ne/schválení pobytu v terénu jeho obyvateli a/nebo mocenskými autoritami, které si na něho činí nárok; (c) ochrana informátorů před poškozením pomocí instituce informovaného souhlasu, kontroly a cenzury; (d) stanovení rigidní trajektorie pohybu v terénu a (e) nekritická akceptace omezení pohybu v terénu ze strany lokálních autorit. Tyto procedury pak ve výsledku nahrazují skutečnou a žádoucí etickou reflexi badatele byrokratizovanými postupy a zkratkami: ideální výzkumník si před vstupem do terénu zajistí souhlas příslušných autorit a všech jeho potenciálních subjektů (nejlépe písemný), v rámci výzkumu se bude snažit o co nejmenší míru angažování a bude plně neutrální ve vztahu k jakýmkoliv aktérům, s nimiž se v terénu setká, a jeho pohyb bude (dobrovolně) podléhat regulacím ze strany těch, kdo v terénu vládou.

Dovolujeme si však tvrdit, že v takto vymezené vstupní pozici je ukryto hned několik rovin problémů, které mohou být pro terénní výzkum, obzvláště výzkum kritický a zaměřený na mocenské vztahy, devastující. Nastolený ideál plně otevřeného výzkumu situací přirozené sociální interakce totiž není z praktického hlediska nikdy do plné míry možný – už jen kvůli tomu, že nelze informovat všechny aktéry stejně detailně a že ve většině situací ve většině terénů je role výzkumníka cizorodým prvkem, jemuž se sociální aktéři musí přizpůsobit. Některé terény (např. právě mocenské byrokratické instituce) jsou plně otevřenému výzkumu kvůli výrazné převaze strážců vstupu do terénu nad výzkumníkem zcela zapovězeny. Sporná je také otázka ideálu neutrality a neangažování, jež ve vztahu k některým terénům a sledovaným praktikám vyvolává problémy vysloveně etického charakteru: zdá se, že pro zachování „etického“ ideálu nezasahování musí badatel jít daleko za hranice běžné lidskosti a odepřít třeba pomoc těm, kdo ji skutečně potřebují – neutralita se stává jen zástěrkou pro chladný (a pro sociální výzkum smrtící) nezájem. Kromě toho otevřený výzkum výrazně zvyšuje potenciál reaktivity, tj. kontaminaci dat irrelevantními, částečně ne/pravdivými či přímo lživými informacemi.⁶ Rezignací na možnosti skýtané střídáním rolí (kamarád, naslouchač, známý, kolega, klient, pozorovatel, investigativní čmuchal atd.) se výzkumník z metodologického a v některých případech dokonce etického hlediska vzdává nejen významného výzkumného nástroje, ale je také nucen předstírat a odehrávat značné absurdní představy o přirozené sociální interakci bez komunikačních

---

6 Jak víme od Dr. House: „Všichni lžou.“

nejednoznačností, instrumentálních sociálních lží a dalších každodenních a funkčně nena-
hraditelných aspektů (srov. Fine 1993). Z čistě pragmatického úhlu pohledu je zároveň
třeba dodat, že skrytý výzkum je možné časem odkrýt, kdežto od začátku otevřené zúčast-
něné pozorování lze v průběhu výzkumu jen těžko zakrýt.

Neadekvátnost a v některých momentech dokonce absurditu formalizované etiky
a metodologie demonstrujeme pomocí tří základních obrazů: *přízraku Mirka Dušína*,
omylu babylonské rybky a vulkánské perspektivy (výzkumníka jako Spocka). Mirek Dušín je
postavou Foglarových Rychlých šípů, která se v našem kulturním kontextu stala synony-
mem pro čestnost a morálnost. Přízrak Mirka Dušína stojí na předstírání, že výzkumník
je za každých okolností upřímný a nic před informátory nezastírá. Babylonská rybka je
jednou z akterek *Stopařova průvodce po galaxii* Douglase Adamse (2002), která se živí moz-
kovými vlnami ve formě nesrozumitelných (lingvistických) vjemů a defekuje v hlavě svého
nositele porozumění (cizím verbálním projevům). Omyl babylonské rybky tkví v před-
stírání, že informátoři výzkumníkovi a jeho cílům skutečně rozumí, jako kdyby v hlavě
měly zázračnou babylonskou rybku, jež umožní překonat jakékoliv rozpory a propasti
ve významotvorných strukturách komunikujících aktérů. Vulkánská perspektiva, resp.
postava Spocka pochází ze sci-fi seriálu Star Trek. Jakmile vesmírná loď Enterprise našla
planetu, na níž je život, výzkumná expedice musela probíhat striktně neutrálně a bez
jakýchkoli zásahů do tamního (sociálního, kulturního a environmentálního) prostředí.
Přestože oceňujeme skrytý charakter těchto výprav, představa neutrality a nezasahování je
nám vzdálená, neboť v praxi zúčastněného pozorování opět není možná a co hůře – není
etická. Každý výzkum je prodchnut mocí (srov. Thorne 1980); jde pouze o míru propo-
jení a o to, jak se s tím konkrétní badatel vypořádává. Objektivita, tj. odtržení badatele
od výzkumných situací, jakési boží oko, „pohled odnikud“ je pomýlenou fikcí. V lepším
případě patří do zmíněného sci-fi seriálu.⁷

3.1 Přízrak Mirka Dušína

Základním a poněkud absurdním předpokladem etického počínání v terénu je plná
informovanost studovaných aktérů o cílech, předmětu a výstupech výzkumného pro-
jektu ze strany badatele. To přináší několik praktických problémů, vyplývajících z toho,
že jakýkoliv předpoklad o plné informovanosti aktérů sociální interakce je přinejmenším
neempirický a konstruuje podivnou, poněkud archaickou představu o mechanismech
tvorby a komunikace významů a jejich vztahu k sociální interakci. V tomto ohledu se často
hovoří o tzv. selektivní informovanosti (Bernard 2006, 358; DeWalt, DeWalt a Wayland
1998, 273) anebo o parciální pravdě (Barton 2011; Thorne 1980) – výzkumník totiž

---

7 Ovšem skutečnost, že v akademické realitě se tato představa stále těší pevnému zdraví, je více než jasná.
Jeden z autorů například dostal následující výtku v recenzním řízení: „příliš častá prezentace výzkumníka
v textu“.

zpravidla neříká informátorům detailní znění projektu⁸. Při participativním, spíše indukčním výzkumu to mnohokrát ani není možné (srov. Angrosino a Mays de Pérez 2003). Nelze informovat o cílech a výstupech výzkumu, které se samy o sobě rodí až v průběhu zúčastněného pozorování z dialektické souhry mezi porozuměním badatele a přívalem nového empirického materiálu. Jsou-li nadto v terénu přítomni „gatekeepers“, kteří mohou fakticky znemožňovat vstup do některých terénů, plně otevřené zúčastněné pozorování je výzkumnou sebevraždou.

Identitu výzkumníka je často třeba kontextuálně zastírat nebo rutinně *neodkrývat*. Například při střetu s mocenskými strukturami – modelově při policejních kontrolách bezdomovců – by bylo velmi problematické celou akci zastavit a začít poctivě informovat o tom, že provádíme participativní sociálněvědní výzkum (srov. Bourgois 2003, 30). Podobně iluzorní je představa, že jsme-li kupříkladu svědky distribuce omamných látek, okamžitě přijdeme k dealerovi a odstartujeme informování o cílech našeho výzkumného snažení. To by totiž nemusela být pouze výzkumná sebevražda.

Situační lhaní a střídání rolí jsou neodmyslitelnými součástmi nejen výzkumného života. Dokonce i v osobním životě se přeci občas smějeme vtípům, které nám přinejmenším vtípné nepřijdou, příkvyjeme názorům, s nimiž nesouhlasíme, známým z našeho okolí neříkáme přesně to, co si o nich myslíme atd. Situační lhaní a střídání rolí jsou nedílnými součástmi strategií, jak přežít takřka v jakémkoli sociálním prostředí – prostředí výzkumné nevyjímaje. Za problematické z etického hlediska, vyložené absurdní z hlediska praktického, no rozhodně zajímavé z hlediska symbolického však pokládáme situace, kdy výzkumník rituálně předstírá (a formálními procedurami stvrzuje) dokonalou pravdomluvnost na své straně a porozumění jeho pravdám na straně druhé, i když neustále v samotném procesu výzkumu od přípravy projektu a žádosti o finanční podporu, až po diseminaci výsledků produkuje stovky polopravd, příkrášlení skutečnosti, cudných zamlčení či vyslovených lží.

3.2 Omyl babylonské rybky

V případě našich terénních aktivit jsme se snažili převážnou část (potenciálních) informátorů obeznámit s výzkumem, byť onou selektivní formou. Naráželi jsme přitom na několik problémů od prostého nezájmu či neochoty porozumět až po závažnější potíže. Jednou z nich byla nejasná identita antropologa či obecně výzkumníka, která je mnohdy zcela mimoběžná s konceptuálním aparátem zkoumaných aktérů. Na ministerstvu je výzkumník obvykle považován za inspekci či špióna, kdežto mezi bezdomovci za novináře, sociálního pracovníka, tajného policistu atd. (srov. [Thorne 1980](#); [Spradley 1970](#); [Bourgois 2003](#)). Při jedné z kontrol Policií ČR jsme zaslechli rozhovor mezi dvěma strážníky:

---

8 To znamená teoretické pozadí, metodologický arzenál, konkrétní cíle výzkumu, do jakého periodika pošle články, který vydavatel zajistí realizaci monografie atd.

„Antropolog? To je dobrý. Ten bude sledovat kachny.“ Bezdomovci navíc často říkají, že „kecy nemaj smysl“, a verbální ujištění o nepoškození zájmů aktérů jsou přinejmenším v začátcích výzkumu irelevantní. Zúčastněný pozorovatel své čisté úmysly musí prokázat činy (srov. Hejnal 2012).

Správný překlad kategorie výzkumníka do lokálního významového systému jednoduše v některých terénech není možný – výzkum jako forma praxe v daném sociálním kontextu nemusí mít žádnou kulturní signifikanci a komunikační módy z akademického prostředí nemusí být pro lokální kontext srozumitelné. Porozumění tak zpravidla vede po linii nalezení nejbližší vhodné lokální kategorie, jež vnáší do procesu sociální identifikace výzkumníka-vetřelce vlastní konotace s vlastními specifickými reaktivitami. Některé domnělé identity mohou způsobit vysokou reaktivitu a/nebo uzavírání terénu. Tato reaktivita může ohrožovat nejen výzkum, ale i zkoumané aktéry („pravda bolí“). Role tudíž musí být adekvátně a situačně překládána do jazyka domorodců: „Jsem výzkumník (špión), ale nezkoumám tebe“; „Jsem z oddělení XY“; „Jsem něco jako spisovatel“ atd.

Naopak předstírání bezproblémového porozumění v „problémovém“ terénu chápeme jako eticky sporné, poněvadž vyplývá zpravidla z exploatace existujících mocenských vztahů a symbolické nadřazenosti akademického pole. Subjekt se výzkumníkovi (tajnému policistovi, novináři, inspekci) komunikačně podřídí, a pokud nemá možnost úniku, bude předstírat, že výzkumníkovi rozumí do té míry, do jaké to bude pro něj možné a nutné.

3.3 Vulkánská perspektiva: Výzkumník jako Spock

Neutralita (ve smyslu nezasahování do terénu) a objektivita (ve smyslu hledání „pravdy“ oproštěné od mocenských aspektů) jsou ideály pozitivistické sociálněvědní tradice. Domníváme se, že přinejmenším od doby Maxe Webera a jeho kritiky pseudoneutrality v službách moci (Weber 1998, 64–107) jsou z etických a epistemologických důvodů mírně řečeno diskutabilní.

Drtivá většina bezdomovců-informátorů je ve svízelné životní situaci. Podmínky, v nichž žijí, jsou mnohdy (nikoli však vždy) katastrofální. V tomto ohledu antropolog není – a nemůže být – nestranným pozorovatelem, což se zákonitě odráží na jeho praktických v terénu. Nemůže se tvářit, že sleduje hynoucí rostliny a zároveň je v zájmu zachování ekologické rovnováhy odmítat zalít. Tím samozřejmě do jisté míry můžeme ovlivňovat zkoumané prostředí (např. socioekonomické vztahy mezi bezdomovci). Dále je těžké říci, zdali se bezdomovečtí informátoři stali zkoumanými aktéry zcela dobrovolně. Většinu informátorů jsme přinejmenším ze začátku „upláceli“ cigaretami, penězi či alkoholem. Byla jejich volba participovat na výzkumu dobrovolná? V jistém smyslu nebyla, protože z povahy jejich situace nemohli „dar“ odmítnout. A jak víme od dob Marcela Mause (1999), dar vytváří závazek, který se musí splatit. Tímto způsobem jsme si tedy „kupovali“ dobrovolnost participace informátorů.

Badatel studující „deviantní skupiny“ či „byrokratické instituce“ má spoustu dat, které mohou mít kriminalizující povahu. P. Adlerová (1985), která zkoumala drogové dealery, popisuje tři typy dat, které narážejí na etickou problematiku: (a) „provinilé vědění“ (*guilty knowledge*), (b) „provinilá pozorování“ (*guilty observations*) a (c) „provinilé jednání“ (*guilty actions*). Relativně nejneškodnější je první typ, kdy má badatel pouze povědomí o tom, že byl spáchán nějaký trestný čin nebo přestupek. Druhý typ odkazuje k tomu, že se výzkumník stává svědkem tohoto činu. A konečně třetí typ dat, kdy se antropolog stává součástí jednání, které je kriminalizovatelné. Naše deníky a přepisy rozhovorů jsou plné všech tří typů dat. Ty však buďto nezmiňujeme, anebo přísně anonymizujeme. Dehonestace informátorů ani jejich praxí není požadovaným výstupem našich projektů. Výzkum nemá za účel soudit, ale rozumět. Zajímá nás fungování sociální struktury. Teprve poté je možné (veřejně) poukazovat a kritizovat fungování a utlačivý vliv této struktury, nikoli konkrétní praxe aktérů, kteří v daném prostředí musí (pře)žít či pracovat.

Posledním bodem vulkánské perspektivy, kterým se v této části chceme zabývat, je neochota modelových Spocků stát se studovanými aktéry. Chce-li badatel zkoumat terén byrokratické (mocenské) instituce (např. ministerstva, krajského úřadu, ale i akademického pracoviště), zpravidla se setká s lýtým odporem ze strany institucionálních „gatekeeperů“. Minimálně v České a Slovenské republice se lze setkat s programovou preferencí pro výzkum nižších společenských vrstev. Výzkumný proces je výrazně determinován existujícími mocenskými vztahy. Je nepoměrně snazší začít zkoumat bezdomovce než byrokratickou instituci. Problémy při výzkumu bezdomovců začínají, jakmile se badatel soustředí i na „vnější dimenzi“ problematiky, tj. právě na politické, mediální či byrokratické instituce. Proč tomu tak je?

Linií vysvětlení by mohlo být několik. Jednou z možností je podrázení akademického světa světu byrokratickému: výzkumník v rámci této logiky nepřichází s iniciativou sám, ale odpovídá na výzvy mocenských institucí, které mu připravují výzkumné problémy a témata a poskytují finance. Výzvy například takového ministerstva vnitra však nebudou zahrnovat výzkum fungování ministerstva vnitra; to přece funguje výborně, a pokud ne, tak má vlastní kontrolní mechanismy, které též fungují výborně a na které se můžeme v případě potřeby samozřejmě obrátit. Budou naopak zahrnovat zkoumání problémů, které definovali zaměstnanci ministerstva vnitra, které jsou výrazem a zároveň legitimizačním nástrojem jejich monopolu na produkci sociálních problémů jisté kategorie a které jsou dostatečně vzdálené jejich vlastní každodenní praxi. U ministerstva obrany se můžeme setkat s vášnivou institucionální podporou či s programy spolupráce dosahujícími daleko za hranice státu. Ani náznakem se však zde nesetkáme s výzvou na zkoumání praxe samotného ministerstva.

První příčinou panenské neposkvrněnosti terénu současných centrálních mocenských institucí tedy může být status těchto institucí (či přesněji byrokratického pole) jako hlavního producenta sociálních problémů (srov. [Bourdieu 1994](#)), které aktéři operující

v rámci akademického pole ochotně řeší. Druhou příčinou může být předpoklad dostatečné znalosti a transparentnosti mocenského terénu vyjádřeného v racionálně se tvářícím komplexu formálních pravidel, organizačních struktur, hierarchií a explicitně stanovených procedur, ve kterém si aktéři zvykli neprovádět ani sporadické pokusy o vysvětlení fungování mocenských institucí a uspokojit se s jejich převyprávěním. Všechno je přeci jasné, dokonce i na papíře, a jestli se snad i něco podivného v byrokratickém terénu děje, tak je to buď důsledek individuálního selhání, anebo nedostatečně propracovaného systému formálních pravidel. Stačí tudíž tato pravidla znovu promyslet a netřeba do terénu přímo vstupovat.

4. Závěr: Když výzkum, tak (částečně) skrytý!

Oba typy terénů, které jsme v textu prezentovali – byrokratické mocenské instituce a bezdomovectví v urbánním prostoru –, jsou na první pohled dosti odlišné. Nabízejí však některé zajímavé paralely, které v metodologické rovině obhajují participativní terénní výzkum a na hlubší praktické úrovni demaskují absurdnost několika prvků byrokratizované etiky výzkumu, v českém a slovenském kontextu prozatím našťestí absentující. Namísto standardu etnografického výzkumu zcela otevřeného a neutrálního navrhuje zaměřit terénní praxi na výzkum alespoň částečně skrytý – jiný stejně není možný (srov. Amstel 2013) – a angažovaný.

Přestože jsme aplikovali z hlediska byrokratizované etiky víceméně pochybné postupy (částečně skrytá identita, zasahování do terénu, selektivní informovanost aktérů atd.), etickou komponentu našich výzkumů jsme v žádném případě neopomněli. Oba jsme zaznamenali spoustu dat citlivé povahy, která mnohdy přecházejí až v tzv. provinilé vědění. Abychom předešli potenciální identifikaci konkrétních aktérů či dokonce lokality, data jsme na několika úrovních anonymizovali.

Etická reflexivita nesmí být spojována a ztotožňována s byrokratickými postupy jakýchkoli etických komisí. Jinak se totiž dostane do spárů mechanismů celkové byrokratizace výzkumu (Mills 2008, 129), kterou lze chápat jako nástroj disciplinace (neposlušného) výzkumníka a kolonizace akademického pole polem byrokratickým či obecně jako obrannou infrastrukturu institucí. Často má totiž byrokratizovaná etika (např. informovaný souhlas a další náležitosti) chránit především výzkumnou instituci, nikoli (primárně) zkoumané informátory (Bourgois a Schonberg 2009, 9).

Lze si například představit, že psané informované souhlasy bude někdo skutečně číst či dokonce kontrolovat? Nebyla by pak tato kontrola sama o sobě v rozporu se zněním informovaného souhlasu, a tedy s (byrokratizovanou) etikou jako takovou? Neznamenal by invazivní zásah do výzkumného terénu s potenciálními důsledky poškození informátorů a hrozícím uzavřením terénu pro další výzkumníky? Zdá se, že požadavky byrokratizované etiky jsou spíše než nástroji etické reflexe produkty letitého problému byrokratizace sociálního výzkumu, na který upozorňoval již zmíněný Mills.

Má-li být etická reflexe hodna tohoto jména, musí být více než pouhou úlitbou zbožštělým byrokratickým procedurám. Sociální věda nemůže „na počátku 21. století fyzicky, morálně či emocionálně uniknout strádání v životě těch, které [...] zkoumá“ (Bourgeois a Schonberg 2009, 320; srov. též Toušek 2012), ani si nevšímat procesů, které toto strádání přinejmenším zčásti produkují. Eticky jednající badatel je vždy zároveň angažovaný. Programové přijetí angažovanosti pak může mít různé podoby – od drobné výpomoci zkoumaným aktérům až po veřejnou obhajobu jejich práv.

Literatura

- AAA. 2009. „Code of Ethics of the American Anthropological Association.“ Staženo 3. 5. 2013. <http://www.aaanet.org/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>.
- Adams, Douglas. 2002. *Stopařův průvodce galaxií*. Praha: Argo.
- Adler, Patricia A. 1985. *Wheeling and Dealing*. New York: Columbia University Press.
- Amstel, Huib R. van. 2013. „The Ethics and Arguments Surrounding Covert Research.“ *Social Cosmos* 4 (1): 21–26.
- Angrosino, Michael V., a Kimberley A. Mays de Pérez. 2003. „Rethinking Observation: From Method to Context.“ In *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, editovali Norman K. Denzin, a Yvonna S. Lincoln, 107–154. Thousand Oaks: Sage Publications.
- ASA. 1999. „Ethical Guidelines for Good Research Practice.“ Staženo 3. 5. 2013. <http://www.theasa.org/downloads/ASA%20ethics%20guidelines%202011.pdf>.
- Barton, Bernadette. 2011. „My Auto/Ethnographic Dilemma: Who Owns the Story?“ *Qualitative Sociology* 34: 431–445.
- Becker, Howard S. 2004. „Comment on Kevin D. Haggerty, „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics.““ *Qualitative Sociology* 27: 415–416.
- Bernard, Russell H. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: AltaMira Press.
- Bigo, Didier. 2008. „Globalized (In)Security. The Field and the Ban-Opticon.“ In *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes After 9/11*, editovali Didier Bigo, a Anastassia Tsoukala, 10–48. London: Routledge.
- Bigo, Didier, a Anastassia Tsoukala, ed. 2008. *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes After 9/11*. London: Routledge.
- Bositis, David A. 1988. „Some Observations on the Participant Method.“ *Political Behavior* 10: 333–348.
- Bosk, Charles. 2004. „The Ethnographer and the IRB: Comment on Kevin D. Haggerty, „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics.““ *Qualitative Sociology* 27: 417–420.
- Bourdieu, Pierre. 1994. „Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field.“ *Sociological Theory* 12: 1–18.

- Bourdieu, Pierre, a Loïc J. D. Wacquant. 1996. *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourgois, Philippe. 2003. *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourgois, Philippe, a Jeffrey Schonberg. 2009. *Righteous Dopefiend*. Los Angeles: University of California Press.
- BSA. 2004. „Statement of Ethical Practice for the British Sociological Association.“ Staženo 3. 5. 2013. <http://www.britisoc.co.uk/about/equality/statement-of-ethical-practice.aspx>.
- Bulmer, Martin. 1980. „Comment on ‚The Ethics of Covert Methods‘.“ *The British Journal of Sociology* 31: 59–65.
- Denzin, Norman K. 1968. „On the Ethics of Disguised Observation.“ *Social Problems* 15: 502–504.
- DeWalt, Kathleen M., Billie R. DeWalt, a Coral B. Wayland. 1998. „Participant Observation.“ In *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*, editoval H. Russell Bernard, 259–300. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Dingwall, Robert. 1980. „Ethics and Ethnography.“ *The Sociological Review* 28: 871–891.
- Fine, Gary A. 1993. „Ten Lies of Ethnography: Moral Dilemmas of Field Research.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 22: 267–294.
- González-López, Gloria. 2011. „Mindful Ethics: Comments on Informant-centered Practices in Sociological Research.“ *Qualitative Sociology* 34: 447–461.
- Haggerty, Kevin D. 2004. „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics.“ *Qualitative Sociology* 27: 391–414.
- Hannerz, Erik. 2012. „Approaching the Sacred: Subcultural Ethnographies and Insider Researchers.“ In *Curiosity and Serendipity: A Conference on Qualitative Methods in the Social Sciences*, ESA RN20 Midterm Conference in Lund 2012. Abstracts. Staženo 3. 5. 2013. <http://www.esamidterm2012.se/wp-content/uploads/2012/09/Abstracts-ESA-RN-20-Midterm-2012.pdf>.
- Hejnal, Ondřej. 2011. „Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců.“ *AntropoWebzin* 7: 171–176.
- Hejnal, Ondřej. 2012. „Antropologův den mezi ‚klienty represe‘: Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě.“ *AntropoWebzin* 8: 141–152.
- Hejnal, Ondřej. 2013. „Hilton jako ‚fekální dvůr‘: Socioprostorové aspekty bezdomovectví.“ *Sociologický časopis* 49: 241–267.
- Herrera, C. D. 1999. „Two Arguments for ‘Covert Methods’ in Social Research.“ *The British Journal of Sociology* 50: 331–343.
- Holpuch, Petr. 2011. „Bezdomovectví jako přístup k životu.“ *Biograf* 7: 3–29.
- Homan, Roger. 1980. „The Ethics of Covert Methods.“ *British Journal of Sociology* 31: 46–59.

- Israel, Mark, a Iain Hay. 2006. *Research Ethics for Social Scientists*. London: SAGE Publications.
- Krčál, Petr. 2012. „Možnosti využití dramaturgické analýzy jakožto metodologického nástroje k výzkumu bezpečnosti.“ In *Zborník príspevkov z V. medzinárodnej vedeckej konferencie*, editovali Dávid Kollár, Jana Lasicová, a Jaroslav Ušiak. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Krčál, Petr, a Vladimír Naxera. 2011. „Veřejné akce jako divadelní představení.“ *Středoevropské politické studie (CEPSR)* 1: 1–23.
- Lefèbvre, Henri. 2003. *The Urban Revolution*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Lugosi, Peter. 2006. „Between Overt and Covert Research: Concealment and Disclosure in an Ethnographic Study of Commercial Hospitality.“ *Qualitative Inquiry* 12: 541–561.
- Lupták, Lubomír. 2010. „Tvorba Slovenska Maďarskom, alebo ako na seba politické elity cez Dunaj fetišmi mávajú.“ In *Mentální mapy a Evropa*, editoval Ladislav Cabada, 155–174. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Lupták, Lubomír. 2011. Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia neoliberalného vládnutia v postsocialistickom Barbaricu.“ Plzeň: Katedra politologie a mezinárodních vzťahů, Filozofická fakulta, ZČU.
- Macfarlane, Bruce. 2008. *Researching with Integrity: The Ethics of Academic Enquiry*. London: Routledge.
- Mareš, Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* 36: 285–297.
- Mauss, Marcel. 1999. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mertl, Jiří. 2013. „Neoliberalní governmentalita a konstruování bezpečnostní hrozby: Analýza mediální reprezentace squattingu.“ In *Bezpečnostné fórum 2013. Zborník vedeckých prác*, editovali Jaroslav Ušiak, Jana Lasicová, a Dávid Kollár, 642–654. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Mills, C. Wright. 2008. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mills, Theodore M. 1967. „The Observer, the Experimenter and the Group.“ *Social Problems* 14: 373–381.
- Mitchell, Don. 2003. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: The Guilford Press.
- MŠMT ČR. 2005. „Etický rámec výzkumu.“ Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. Staženo 3. 5. 2013. <http://aplikace.msmt.cz/PDF/ATIIVlastnimaterial.pdf>.
- Naxera, Vladimír. 2012. „Korupce a postkomunismus.“ *Středoevropské politické studie (CEPSR)* 14: 248–271.

- Rainwater, Lee, a David J. Pittman. 1967. „Ethical Problems in Studying a Politically Sensitive and Deviant Community.“ *Social Problems* 14: 357–366.
- Rupp, Leila J., a Verta Taylor. 2011. „Going Back and Giving Back: The Ethics of Staying in the Field.“ *Qualitative Sociology* 34: 483–496.
- Růžička, Michal. 2011. „Sociální reprodukce bezdomovectví a meze liberálního individualizmu.“ *Biograf* 54: 55–62.
- Seeley, John R. 1967. „The Making and Taking of Problems: Toward an Ethical Stance.“ *Social Problems* 14: 382–389.
- Sibley, David. 1995. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Small, Robin. 2001. „Codes Are Not Enough: What Philosophy Can Contribute To The Ethics Of Educational Research.“ *Journal of Philosophy of Education* 35: 387–406.
- Spradley, James P. 1970. *You Owe Yourself a Drunk: Adaptive Strategies of Urban Nomads*. Long Grove: Waveland Press.
- Spradley, James P. 1980. *Participant Observation*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Taylor, Judith, a Matthew Patterson. 2010. „Autonomy and Compliance: How Qualitative Sociologists Respond to Institutional Ethical Oversight.“ *Qualitative Sociology* 33: 161–183.
- TCPS. 2010. „Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans.“ Staženo 3. 5. 2013. http://www.pre.ethics.gc.ca/pdf/eng/tcps2/TCPS_2_FINAL_Web.pdf.
- Thorne, Barrie. 1980. „You Still Takin’ Notes?’ Fieldwork and Problems of Informed Consent.“ *Social Problems* 27: 284–297.
- Toušek, Ladislav. 2009a. „Sociální exkluze a prostorová segregace.“ *AntropoWebzin* 5: 12–26.
- Toušek, Ladislav. 2009b. „Problematika vytváření relačních dat: Příklad analýzy sociálních sítí bezdomovců.“ *AntropoWebzin* 2–3: 35–41.
- Toušek, Ladislav. 2012. „Vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie.“ In *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*, editoval Tomáš Hirt, et al., 25–106. Plzeň: Západočeská Univerzita v Plzni.
- Toušek, Ladislav, a Lenka Strnadová. v tisku. „What’s ,Out of Place‘? Tolerance and Intolerance as Functions of the Construction of Public Space.“ In *Space and Pluralism*, editovali David Weberman, a Stefano Moroni. Budapest: Central European University Press.
- Vašát, Petr. 2012a. „Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis* 48: 247–282.
- Vašát, Petr. 2012b. „Studium bezdomovectví v USA: Inspirace pro výzkum v ČR.“ *Český lid* 99: 129–149.
- Wacquant, Loïc J. D. 2009. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press Books.

- Walach, Václav, a Petr Kupka. 2013. „Výjimečný stav, dispozitiv, emancipace: Konceptualizace bezpečnosti Kodaňské, Pařížské a Aberystwythské školy.“ In *Bezpečnostné fórum 2013. Zborník vedeckých prác*, editovali Jaroslav Ušiak, Jana Lasicová, a Dávid Kollár, 218–224. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Weber, Max. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.